

1905-1906 թթ. ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱՎԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

ԵՎ «ՄՇԱԿ» ԹԵՐԹԸ

Հ. Մ. ՍՈՒՍԵՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱՆԱ պատմության ինստիտուտի հայցորդ

Հարևանությամբ ապրող ժողովուրդների, մասնավորապես հայերի, վրացիների և Կովկասի թաթարների միջև այլատյացության դրսևորումներ միշտ էլ եղել են: Սակայն, 19-րդ. դ. վերջին և 20-րդ. դ. սկզբին ցարական իշխանությունները դրանք հասցրին պետական քաղաքականության մակարդակի և օգտագործեցին սեփական խնդիրները լուծելու, տեղերում իրենց ծրագրերն իրականացնելու նպատակով: Հայերի և թաթարների միջև նախ խորացվեց այլատյացությունն արդյունաբերության՝ հատկապես Բաքվի նավթարդյունաբերության մեջ իրենց ձեռներեցությամբ աչքի ընկնող հայերի և հիմնականում թաթար սևագործ բանվորների միջև, ապա այդ հակամարտությունը հասցվեց բացահայտ թշնամանքի՝ երկու կողմերին միմյանց դեմ հանելու, թուլացնելու, ջլատելու և առանձին-առանձին հնազանդեցնելու նպատակով: Հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ կազմակերպված ինքնապաշտպանական կռիվների ղեկավար, Դաշնակցություն կուսակցության գործիչ, հայդուկապետ Ն. Դումանն իր՝ «Նախագիծ ժողովրդական ինքնապաշտպանության» աշխատության նախաբանում նշում է. «Ցեղական կամ ազգային ընդհարումները հետևանք են պատմական, կրոնական, տնտեսական ու քաղաքական խճճված պայմանների և պատճառները միշտ էլ լինում են խորը և բարդ, քան առհասարակ կարծում են մարդիկ»:¹ Դրա հիմնական պատճառը 1905-1907 թթ. ռուսաստանյան առաջին բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունն էր: 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվները մույն կողմերի միջև 20-րդ դարի ընթացքում տեղի ունեցած բախումների շարքում առաջինն էին: Ներկայումս աղբրեջանական քարոզչությունը պնդում է, իբր թե 1905-1906 թթ., հայ ազգայնականները ցեղասպանության են ենթարկել իրենց ազգակիցներին: Այդ քարոզարշավի գագաթնակետն էր 2001 թ. մարտին Աղբրեջանի նախագահ Յեյդար Ալիևի հայտարարությունն այն մասին, որ 2 մլն աղբրեջանցի ցեղասպանության զոհ են դարձել, մասնավորապես 1905-1907 թթ. և 1918 թ., դրան հաջորդեց նախագահական հրամանագիրը՝ մարտի 31-ը աղբրեջանցիների ցեղասպանության օր հռչակելու մասին:²

¹ Դուման Ն., Նախագիծ ժողովրդական ինքնապաշտպանության, Հայ ժողովրդի երեք գլխավոր հատուածների համար, Լիբանան, 2005, էջ 10:

² Առավոտ օրաթերթ, 2001, մարտի 31:

Ընդհարումների հրահրման մեջ ցարական կառավարության դերի մասին հիշատակում էր նաև 1-ին պետդումայի թաթար պատգամավոր Զիաթխանովը, նշելով. «Զինված ընդհարումներ չեն եղել: Բայց ահա հրապարակ են նետվում կառավարական գործակալները և թուրքերին վստահեցնում, թե հայերը կամենում են ստեղծել իրենց թագավորությունը և պիտի կլանեն թուրքերին, իսկ հայերին վախեցնում են պանիսլամիզմի ուրվականներով»:³ Բազմաթիվ են փաստերն այն մասին, որ ցարական կառավարության հրահանգով է թաթար ամբոխը հարձակվել խաղաղ հայերի վրա և սկսել արյունահեղությունը: Դեպքերի ժամանակակից, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ա. Խատիսյանը իր «Քաղաքապետի մը յիշատակները» մենագրությունում գրել է . «1905 թ. հեղափոխությունը ճնշելու վճիռը ստիպեց ռուս կառավարությանը կտրուկ միջոցների դիմել կառավարության հակառակորդ տարրերի դեմ: Վճռվեցավ թուլացնել և հայկական կազմակերպությունները: Պետերբուրգն ժամադրմեայի վարչությանը յուրահատուկ հրահանգ էր ստացված.....գործի հրամանատարները, նահանգապետերն ու ոստիկանապետերն պարզ կերպով թուրքերու կողմ կանցնեին»⁴ Բացի ցարական կառավարությունից թաթար տարրերի հարձակումը հայերի վրա ձեռնտու էր նաև թաթար կալվածատերերին, որոնք այդպիսով ձգտում էին շեղել թաթար իրավագուրկ զանգվածի պոռթկումը՝ կողմնորոշելով նրանց հայերի դեմ՝ ձգտելով անգիտակցության մեջ պահել թաթար տարրը, նրան կեղեքելու համար:⁵ Բաքվում ապրող հայերը իրենց ջանասիրության և նախաձեռնող ոգու շնորհիվ կարճ ժամանակում զբաղեցրել էին բարձր դիրքեր՝ մշակույթի, առևտրի և արդյունաբերության ասպարեզում:

Հայ-թաթարական ընդհարումներին ի թիվս ժամանակի այլ թերթերի և գործիչների, հանգամանորեն անդրադարձել է «Մշակ» թերթը: Նրա՝ 1905-1906 թթ. համարները ողողված են ընդհարումների մասին լուրերով: Թերթը մի կողմից համերաշխության հորդորներով փորձում է կռվի առաջն առնել, մյուս կողմից աղետյալների օգտին հանգանակություն կազմակերպել: Միաժամանակ աշխատել է լույս սփռել բախումների պատճառների վրա: «Մշակը» օրյեկտիվ էր, երբ հայտարարում էր, թե միայն հեղափոխական իրադրությունից դուրս զալու նպատակով է, որ ցարը հրահրեց հայ-ադրբեջական կոտորածները: Թերթը հայ-ադրբեջանական ընդհարումների ժամանակ բավական խորաթափանցություն է հանդես բերել, հասկացնելով ընթերցողներին, որ այդ արհավիրքը ցարական իշխանությունների սադրամքի հետևանք է, թերթն

³ Անանուն Դավիթ, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը 1901-1918 թթ., Վենետիկ, 1916, էջ 187:

⁴ Խատիսյան Ա., Քաղաքապետի մը յիշատակները, Պեյրուք, 1991, էջ 73:

⁵ Ա-Ղո, Հայ-թաթարական ընդհարումները Կովկասում 1905-1906 թթ., էջ 6:

ընդգծել է նաև աղբբեջանական կողմի անասելի վայրագությունները: «Ով է մեղավոր» խմբագրական հոդվածում «Մշակը» անդրադառնալով Բաքվի կոտորածին գրում է. «Տարիների ընթացքում մի սարսափելի թույն էր պատրաստվում մեր երկրում, ազգայնամոլության, օտարականության, փոխադարձ թշնամությունների թույնը.....ներկայ ծանր, խեղդող դրության մեջ հուզված, չփոքված միտքը ուզում է իմանալ, թե ով է մեղավորը, ասել թե մեղավորը այն անհատներն են, ովքեր կռվել են իրար հետ սպանել միմյանց՝ կլինի միամտություն: Այդպիսի դեպքեր երեկ և այսօր չեն ծագում: Ո՞վ է մեղավորը»:⁶ Մի այլ հոդվածում «Մշակի» թղթակից Ե. Թոփչյանն իր՝ դարձյալ «Ով է մեղավոր» վերտառությամբ հոդվածում գրում է. «Խավար, սառը ծեռքն է մեղավոր»:

Թե՛ «Մշակում», և թե՛ ուրիշ լրագրերում արծանագրված է այն տխուր երևույթը, որ կոտորածից առաջ լուրեր են տարածվել թուրքերի շրջանում, թե իբր հայերը հարձակում են գործելու թուրքերի վրա: Որքան էլ անհեթե լինեն նման լուրերը իրենց էությանը, բայց նրանց կրկնվելը և համառ կերպով տարածվելը կարող էին նաև մի որոշ ազդեցություն անել դյուրահավատ ամբոխի վրա և պատրաստել աննպաստ տրամադրություններ»:⁷ Բաքվի կոտորածը ազդակ հանդիսացավ, որ կոտորածների ալիքը տարածվի նաև Անդրկովկասի մյուս շրջաններում: Բաքվում արծանագրվեցին այնպիսի իրադարձություններ, որոնք ապացուցեցին, որ թաթարների առաջին քայլերն ավելի հեռահար նպատակ ունեն: Այդ մասին «Մուրճ» հանդեսը գրում է. «Բաքվի սարսափները միայն նախերգանք էին մի արյունահեղ ողբերգության, որի գործողությունների շարքը հայտնի չէր, թե ինչով կվերջանար»:⁸ Ընդհարումների կազմակերպման մեջ ցարական կառավարությունը և փոխարքան հենվում էին տեղական իշխանության առավել արգահատելի ներկայացուցիչների վրա: Գործելով «Բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքի հիման վրա, Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը Երևանի նահանգում գեներալ-նահանգապետի արտոնություններով նշանակել էր Ալիխանով-Ավարսկուն, որն հովանավորում էր աղբբեջանցիներին, Գանձակի նահանգում «հայասեր» գեներալ Գոջողջապովին: Հարկավ դրանց և մյուս գեներալների հովանավորությունը թանկ էր մատում երկու ժողովուրդների վրա:⁹

Արևմտահայաստանում թուրքական բռնակալության դեմ մղված ազատագրական պայքարը և ցարական իշխանության ծուլման քաղաքականու-

⁶ «Մշակ», 1905 թ., № 19:

⁷ Նույն տեղում, № 26:

⁸ «Մուրճ», 1905, № 6:

⁹ Մուրադյան Ռ., Հայաստանը ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի տարիներին, 1905-1907 թթ., Երևան, 1964, էջ 130:

յան դեմ մղված պայքարը, հայ ժողովրդի մի մասին հոգեբանորեն պատրաստել էր ինքնապաշտպանության, բայց մեծամասնությունը, ինչպես ընդգծում է «Մշակը»՝ «սովոր էին կարծել, որ հարստությունն ամենակարող է, թե միլիոններով կարելի է հանգիստ քնել, բայց այս սարսափելի օրերը ցույց տվեցին, որ միայն ինքնապաշտպանությունն է մարդուն փրկողը, որ ուրիշ որևէ ուժի վրա հույս դնել չի կարելի»¹⁰ : Այս աղետալի օրերին հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործն իրենց վրա վերցրեցին Հայ հեղափոխական դաշնակցությունն ու Հնչակյան կուսակցությունը: Սակայն հիմնական հակադարձող ուժը Դաշնակցությունն էր կռվի դաշտ հանել: Բաքվում տիրող իրավիճակին ծանոթանալուց հետո Նիկոլ Դումանն ու Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, ՀՅԴ Բաքվի կենտրոնական կոմիտեի անունից մի նամակ հղեցին Բաքվի նահանգապետ Նակաշիծեին, որտեղ ասվում էր. «ՀՅԴ-ն նախքան իր վրայ դրված սրբազան պարտականությունը ձեռնարկելը՝ պաշտպան հանդիսանայ ամենել զոհերին, ավելորդ չի համարում հայտարարել ձեզ, պարոն նահանգապետ, որ եթե արյունահոսությունը չդադարեցնեք ձեր ձեռքում եղած բոլոր միջոցներով, այդ դեպքում դուք պատասխանատու եք ձեր արյունով, այլև ձեր մեղսակիցների արյունով»:¹¹ Նույն նամակի պատճենն ուղարկվեց նահանգապետի օգնականին և ոստիկանապետին: Դիմադրության անմիջական կազմակերպիչն ու ոգեշնչողը Նիկոլ Դումանն էր, ով ոտքի հանեց հայերին և հորդորեց նույն կերպ վարվել թուրք խուժանի հետ: Եվ միայն օրեր անց իր ցեղակիցներին դիմեց մուսուլմանների առաջնորդը՝ դադարեցնել կոտորածը, որովհետև հայերին զսպելն այլևս անհնարին էր դառնում: 1905 թ. մայիսի 11-ին Բաքվում սպանվեց հայտնի հայատյաց, Բաքվի ջարդերի հիմնական հրահրող և կազմակերպիչ Բաքվի նահանգապետ Նակաշիծեն, վրիժառուն երտասարդ Դրոն(Դրաստամատ Կանայան) էր: Կոտորածները շարունակվեցին և տարածվեցին 1905-1907 թթ. հայաշատ և թուրքաշատ քաղաքներում և գյուղերում՝ Թիֆլիս, Երևան, Գանձակ, Շամախի:

«Մշակը» արտատպում է «Бакинские известия» թերթից այն տեղեկությունը, ըստ որի փետրվարի 6-9-ը հայկական կոտորածների ժամանակ քաղաքում տիրում էր կատարյալ քաոս և քաղաքացիները, իսկապես, հայերը, անձի գույքի ապահովություն չունեին: Այս պատճառով կազմվեցին կամավորական խմբեր հայ երիտասարդներից, յուրաքանչյուրը բաղկացած 10-15 հոգուց: Այդ խմբերը օր ու գիշեր պահում էին իրենց վստահված, զինված թուրքերի հարձակումներից, նրանք գիշերը պահում էին իրենց մասերը զինված թուրքերի հարձակումներից, նրանց հաճախ հաջողվում էր հետ մղել հարձա-

¹⁰ «Մշակ», 1905, №2:

¹¹ «Դրոշակ», 1905, №3:

կումները:¹² «Աղետից հետոյ» հողվածում հողվածագիրը տալով հայ-թաթարական ընդհարումների բնութագիրը, այն որակում է այսպես. «Ամենից առաջ արդարացի կլինի ասել, որ Բաքվում տեղի է ունեցել «հայկական կոտորած, ճիշտ է հայերը հավաքված ամպերի մասին տեղեկություններ չունեին, բայց այն ևս ճիշտ է, որ թուրքերն էլ պակաս վնասներ չէն կրել, և ամսի 7-ից սկսած ոչ թե հայկական կոտորած է եղել, այլ արյունալի ընդհարում հայերի և թուրքերի միջև»:¹³

1905 թ. օգոստոսի 20-ին Բաքվում կրկնվում են հայ-թուրքական բախումները: Թերթը բարձրացնում է ազգաբնակչությանը նյութական, իրավական, բժշկական օգնություն հասցնելու խնդիրը: 1905 թ. սեպտեմբերի 18-ին վերսկսվում են երևանի ընդհարումները, կռիվներ են սանձազերծվում Շուշիում, Ջանգեզուրում: «Մշակն» առաջարկում է հասարակական գործիչներին մտածել, թե ինչպես փրկել ազգաբնակչությանը կոտորածից: Կոտորածներ են տեղի ունենում նաև Գանձակում, Թիֆլիսում... հայտարարվում է արտակարգ դրություն: Հայ-թուրքական կռիվները շարունակվում են 1906 թ. ընթացքում, «Մշակը» լիովին զբաղված էր չարիքի պատճառների և հետևանքների ուսումնասիրմամբ:¹⁴

Այն, որ ցարական իշխանությունները չէին ցանկանում դադարեցնել հայ-թաթարական ընդհարումները, և ավելին նպաստում էին դրանց տարածմանը, երևում է հայ-թուրքական խորհրդակցության որոշումների անկատարությունից: «Մշակի» խմբագիր Ա. Քալանթարը բազմիցս իր հողվածներում քննադատել է նրանց վարքագիծը: Նրա՝ «Վերջին տեղեկություններ» հողվածում ասվում է. «Երեկ՝ մայիսի 18-ին, հայ-թուրքական հանձնաժողովի հայ և թուրք անդամները ներկայացան Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին: Պատգամավորները հայտնեցին, որ նրանք չեն տեսնում իրագործված այն որոշումները, որոնք կայացրել էին թե՛ համագումարը, և թե՛ ներկա խորհրդակցությունը իր նիստում: Գյուղերը ապահովություն չեն ստացել, ժողովրդին զինաթափ են արել, սպանությունը և թալանը շարունակվում են, ճանապարհները անապահով են»:¹⁵ Մեկ ուրիշ՝ «Վարկաբեկ եղած» վերտառությամբ հողվածում Քալանթարը գրում է. «Այստեղ այլևս հայ-թուրքական ընդհարման մի հարց չէ մեր առաջ, այլ մի ուրիշ սարսափելի երևույթ: Ո՛չ հայերը, և ո՛չ թուրքերը չեն ուզում կռվել, բայց կռվում են: Նրանցից յուրաքանչյուրը դիմում է վարչությանը՝ բողոքելով ծանր իրականության վրա: Բայց իրականությունը չէ փոխվում: Ժողովուրդը շատ մեծ ուշադրությամբ հետևում է վարչության բոլոր

¹² «Մշակ», 1905, № 29:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում, № 20:

¹⁵ «Մշակ», 1906 թ., № 5:

քայլերին և գործողություններին և համոզվում է, որ այդ վարչությանը հարկավոր չէ ավագանների զսպումը»:¹⁶

Ցարական իշխանությունների կողմից հրահրված հայ-թաթարական ընդհարումները սկիզբ դրեցին երկու հարևան ժողովուրդների միջև թշնամությանը, միմյանց նկատմամբ անհանդուրժողական վերաբերմունքին, հետագայում Ադրբեջանի կողմից հայկական տարածքների՝ Նախիջևանի, ապա Լեռնային Ղարաբաղի բռնազավթմանը, այս դեպքում արդեն Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարների օժանդակությամբ:

«Մշակ» թերթը լայնորեն լուսաբանել է 19-րդ դ. սկզբին ցարական իշխանությունների կողմից հրահրված հայ-թաթարական ընդհարումները, մատնանշել դրանց իսկական մեղավորներին և հաշտության ուղիներ է փնտրել երկու հարևան ժողովուրդների հաշտեցման ուղղությամբ: Միաժամանակ, թերթը պաշտպանել է հայերի զինված ինքնապաշտպանության գաղափարը: Իր հարուստ լրատվությամբ «Մշակը» հանդիսանում է տվյալ ժամանակաշրջանի, մասնավորապես, 1905-1906 թթ., այն հիմնական աղբյուրներից մեկը, որում եղած նյութերը անհրաժեշտ են հայ-թաթարական ընդհարումների ուսումնասիրման և ամբողջական պատկեր ունենալու համար:

***Բանալի բառեր** - «Մշակ», թաթարական, Նիկոլ Դումա, Ցարական, իշխանություն, Գանձակ*

ARMENIAN-TATAR CONFRONTATIONS OF 1905-1906 AND THE NEWSPAPER “MSHAK”

H. M. MUSESAYAN

*Researcher of the RA National
Academy of the Institute of History*

The aim of this article is to study the releases of 'Mshak' newspaper of 1905-1906 as a testimony of that time to introduce the right history of Armenian-Tatar confrontations.

¹⁶ Նույն տեղում, № 107:

**1905-1906 гг. АРМЯНО - ТАТАРСКИЕ КОНФЛИКТЫ И ГАЗЕТА
“МШАК”**

Г. М. МУСЕЯН

*Соискатель Института
истории национальной академии наук РА*

В статье рассмотрены исследования номера газеты Мшак 1905-1906 гг., как свидетельство времени, чтобы передать подлинную историю армяно-татарского конфликта.